

“Xogo ruín”. Prácticas violentas sobre a infancia e os animais non humanos en tempos de guerra

“Xogo ruín”. Violent practices on childhood and non-human animals in times of war

Ana Acuña Trabazo

Recibido: 15/11/2021

Aceptado: 10/02/2023

Resumo

O padecemento dos animais, o mesmo que o dos nenos e nenas en tempos de guerra non sempre foi abordado con atención. Se as crianzas son invisibilizadas e sofren unha infancia aniquilada, maior esquecemento é o que envolve os animais, aínda que estes padecen as mesmas consecuencias cás persoas durante os períodos máis escuros da nosa historia. A través de narracións femininas en lingua galega preténdese mostrar a violencia exercida sobre os animais humanos e non humanos, sobre todo nas obras da memoria do franquismo, se ben se aludirá a outros conflitos e épocas.

Palabras chave: literatura, memoria, Guerra Civil, Segunda Guerra Mundial, infancia, animais e non humanos.

Abstract

The suffering of animals, as well as that of children in times of war, has not always been addressed with attention. If children are made invisible and suffer an annihilated childhood, animals are even more forgotten, although they suffer the same consequences as people during the darkest periods of our history. Through female narrations in Galician language, the aim is to show the violence exercised on human and non-human animals, especially in the works of the memory of Franco's regime, although other conflicts and periods will be alluded to.

Keywords: literature, memory, Civil War, World War II, childhood, human and non-human animals

Ana Acuña Trabazo es profesora contrada doctora en la Universidad de Vigo (España), Área de Filología Gallega e Portuguesa. Contacto: <mailto:ganime@uvigo.es> ID ORCID: 0000-0002-9441-7450

Cómo citar este artículo: Acuña Trabazo, Ana (2023). “Xogo ruín”. Prácticas violentas sobre a infancia e os animais non humanos en tempos de guerra. *Atlánticas. Revista Internacional de Estudios Feministas*, 8 (1), 52-75. doi: <https://dx.doi.org/10.17979/arief.2023.8.1.8771>

1. INTRODUCCIÓN E OBXECTIVOS

O padecemento dos animais¹, o mesmo que o dos nenos e nenas nos contextos da guerra, non sempre foi obxecto de estudo. Neste texto² preténdese mostrar a violencia exercida sobre animais humanos, en concreto a infancia, e non humanos a partir de textos literarios galegos situados en tempos de guerra (cando sexa de interese, tamén se aludirá a textos non galegos).

O noso interese polo padecemento dos animais humanos e non humanos en tempos bélicos remonta a 2019, cando publicamos sobre as representacións do trauma e as pegadas espectrais provocadas polo alzamento militar español e a Segunda Guerra Mundial na obra de dúas escritoras en lingua galega que as sufriran: María Victoria Villaverde e Heidi Kühn Bode. Xa daquela o noso ensaio recollía exemplos dos textos relativos á representación do tropo animal para referirse á infancia aniquilada.

Posteriormente, o tratamento dos animais non humanos en condicións bélicas (Primeira Guerra Mundial, Guerra Civil, Segunda Guerra Mundial e guerra na ex Iugoslavia) centrou un artigo publicado en 2021 no que estudabamos algunhas obras narrativas e poéticas de, entre outros, A. Caamaño, X. M. Sarille, L. Pimentel, M. Lueiro Rey e M. A. Murado.

2. MARCO TEÓRICO E DELIMITACIÓN DO CORPUS

Para enmarcar este artigo partimos do marco teórico dos estudos da memoria (Cuesta, Ricoeur...), dos estudos sobre o levantamento militar en España e en Galicia (Alonso, Alted, Álvarez...), especialmente da represión sufrida polas mulleres e das súas resistencias (Cabana, Prada...), da literatura da memoria do franquismo (Rivadulla, Thompson...), da posmemoria dado que

---

¹ A el alude a primeira parte do título deste artigo e que se basea nun poema de Luís Pimentel (1983: 81).

²A elaboración deste artigo enmárcase dentro do proxecto de investigación “The Animal Trope” (PGC2018-093545-B-100 MCIU/AEI/FEDER, UE).

algunhas das obras se basean na memoria transmitida (Hirsch...), sen esquecer os estudos do ecofeminismo, da ecocrítica (Braidotti, Palacios, Villanueva...) e da ética animal (Tafalla, Velasco...).

Tal e como se adiantou na introdución, o corpus analizado nesta ocasión está formado, sobre todo, por obras de literatura galega, escritas por mulleres, que retratan o padecido durante o golpe de Estado (nalgún caso alúdese á Segunda Guerra Mundial e tamén á Guerra Fría). Catro desas obras parten do testemuño oral familiar máis ou menos próximo, polo que é necesario referirse á memoria e á súa transmisión (Hirsch, 2021), mentres que as dúas restantes, sendo protagonizadas por nenos e nenas, pertencen á narrativa de ficción. As obras obxecto de atención son catro narracións longas, un álbum ilustrado e un conto: *Tristes armas* de Marina Mayoral, *seique* de Susana Sánchez Arins, *Un cesto de mazás* de Montse Fajardo, *Lola, filla de Cangas* de Asun Bernárdez Rodal, *A lavandeira San Simón* de Eva Mejuto e o relato de Marilar Aleixandre titulado “A Fera no metro”.

Trátase, na maioría, de obras da memoria do franquismo, termo para referirse ás novelas que se centran en tres grandes núcleos temáticos e que se corresponden coas “consecuencias do triunfo do golpe de Estado de xullo do 36 e a inmediata implantación do poder franquista neste territorio: a represión, a resistencia e, en menor medida, o exilio” (Rivadulla, 2020: 300).

As novidades formais e temáticas destas obras son, entre outras, o multiperspectivismo para dar voz ás vítimas e aos verdugos, a hibridación xenérica e o tratamento da memoria. En canto ás primeiras características, as autoras posúen a arte de narrar e de transplantar para a escrita a polifonía da oralidade partindo de fontes orais e escritas, arte de narrar que se percibe ao longo de todo o texto e cuxas fontes se detallan ao final dos libros.

As obras que parten do testemuño oral familiar (*seique*, *Un cesto de mazás* e *Lola, filla de Cangas*) comparten protagonistas, temas e estilo poético próximo á oralidade ao reproducir a lingua dos e das informantes. Repeticións e outras fórmulas achegan as historias ao presente e permiten que cada unha pareza

contada coma un segredo a voces, nunha conversa familiar que transmite “toda a dor que esa morte deixaba na viúva, nos pais, nas irmás” (Fajardo, 2015: 209). De aí que unha das autoras explique “Intentei desaparecer e amosar as historias co ton, a linguaxe, as expresións de cada narrador, manténdolle, cando foi o caso, a gheada, o seseo ou o e paragóxico” (Fajardo, 2015: 247).

As súas autoras, tras escoitar o drama da guerra e as súas cicatrices, trasladárono á súa escrita entre a historia, a literatura e a antropoloxía nunha mestura de relatos biográficos, novela e poemario.

Con respecto á última novidade sinalada por Rivadulla (tratamento da memoria), correspóndese cunha “mostra de como o contexto externo de debate público sobre o pasado e sobre a recuperación da memoria inflúe na creación literaria, e de como ambos se retroalimentan” (Rivadulla, 2020: 301). As seguintes palabras da protagonista de *Lola, filla de Cangas* apuntan a ese debate:

“Agora é fácil falar de todo, mais xa ninguén quere falar de nada. Eu vivín todo aquilo que pasou e, aínda así, recoñezo que non o sei todo. Que pretendo a estas alturas? Ser unha vingativa como din algúns agora? Non, porque saber de onde vimos non pode ser nunca nada malo. Espero que esta historia sexa como esa nortada que entra na ría no mes de maio e arrastra as nubes limpando o ceo, traendo claridade despois dunha suduestada. O aire é frío, pero compensa a luz que fai brillar a herba húmida e toda a fermosura da natureza explota. Toda flor foi primeiro unha semente.” (Bernárdez Rodal, 2020: 9)

Por tanto, estes textos pasan “do tema do franquismo para o da memoria do franquismo, da ficcionalización do pasado para a problematización dese pasado” (Rivadulla, *Ibídem*).

Neste tipo de obras a trama central baséase “frecuentemente, na recuperación ou reconstrución dun pasado que está a condicionar a vida dos protagonistas contemporáneos, convertendo a reflexión nun eixo central”

(Rivadulla, *Ibidem*). Retomamos as palabras da protagonista de *Lola, filla de Cangas*, a obra máis recentemente publicada:

“O faiado da miña cabeza está cheo do que miraron os meus ollos, do que escoitaron os meus oídos e tamén doutras historias que non vivín eu (...) Aprendín que a memoria viva se compón de anacos de experiencias tanto propias como alleas que debín acochar e gardar con moito coidadiño, pois son o maior dos meus tesouros (...) Compartirei con vós as historias que ata agora tiven que murmurar ó caladiño.” (Bernárdez Rodal, 2020: 8-9)

Escribía Paul Ricoeur en *La memoria, la historia, el olvido* que non temos nada mellor que o testemuño e a crítica do testemuño para acreditar a representación historiadora do pasado. Así é como tres das escritoras (Susana Sánchez Arins, Montse Fajardo e Asun Bernárdez Rodal) se achegan á representación do pasado nas súas obras: a partir do testemuño claramente explicitado. Ante ese testemuño da dor, a persoa lectora sente empatía, don que adoita compartir quen investiga con fontes orais e, maiormente, quen entrevista mulleres. Se entrevistar é entre-verse, falarse, coñecerse (Llona, 2012: 36), tamén supón ser consciente de que “ser muller é, sobre todo, non ter linguaxe propia nin mirada propia (...) ser muller é vivir nun corpo prestado que, en realidade, non nos pertence” (Díaz, 2012: 198).

A continuación procedemos á análise das prácticas violentas expostas nas narracións, na súa maioría novelas, por canto estas son un dos “poucos espazos na sociedade onde se puido (e se pode) articular libremente a memoria da experiencia republicana, así como a memoria do trauma causado polo fascismo” (Thompson, 2009: 12).

3. VOCES DA INFANCIA ANIQUILADA. ANIMAIS HUMANOS EN TEMPOS DE GUERRA

Os estudosos e estudosas da historia chamaron a atención sobre a

invisibilidade vivida polos nenos e nenas da guerra. A seguinte cita, extraída do ensaio de Alted Vigil *et al.*, é clarificadora pois “Si repasamos repertorios bibliográficos sobre los niños y la guerra nos damos cuenta de su “invisibilidad”. (...) La guerra civil española nos puede servir de paradigma” (Alted Vigil *et al.* 1999: 20). Con esa idea coincide Pons (2004: 44) cando afirma:

“Entre los olvidados de la Historia –ha escrito Josefina Cuesta– están incontestablemente los niños. Pocos hablan y difícilmente escriben. Entre los más olvidados, silenciosos, dentro de esta marginación, están los niños de la Guerra de España, que sólo en la madurez –y volviendo la vista atrás– empiezan a dejarse oír. (...) También aquí la memoria infantil es una “imposible memoria”. Es el adulto el que se pasea, de incógnito, en la sombra de los años niños.”

A pesar desa falta de atención historiográfica³, a infancia estivo exposta, na súa indefensión, a todos os perigos e sufrimentos tal e como se exemplifican nas seis obras da memoria do franquismo que nos ocupan: asasinatos, evacuacións, separacións das familias orixinais, clausura, fames, mentiras, represión, asedios, exilios, soidade, vexacións, torturas, traballos, secuelas físicas e psíquicas, arrestos domiciliarios, rexistros, terror...

Para Alted Vigil *et al.*, a guerra civil castigou dobremente os nenos e nenas “pues a esa desarticulación del hogar familiar, pronto se sumaron los problemas derivados de la escasez de alimentos, la falta de higiene o la imposibilidad de atención médica adecuada” (1999: 27). Tendo en conta o noso corpus, engadiríamos ao indicado por Alted *et al.* a imposibilidade de atención educativa.

Trala análise do corpus formado por seis obras e a comparación con

---

³ Atención que si mereceu dende a LIX (Agra Pardiña e Roig Rechou, 2004) e os álbums testemuño (Mejuto, 2020).

aquelas procedentes doutras literaturas, consideramos que as prácticas violentas sobre os seres humanos poderían resumirse en tres grandes apartados que trataremos nas liñas que seguen:

- carencias materiais e inmateriais, maiormente a fame e a falta de acceso á educación
- a memoria impedida ou obrigada sobre os feitos, as familias...
- éxodo interior ou exterior.

3.1 Carencias materiais e inmateriais: inexistencia de alimentos e imposibilidade de acceso á educación

De entre todas as carencias materiais, ao noso entender, é a fame a que sobrancea nos textos como a máis reiterada das prácticas violentas. A condena á fame pode levar a outro tipo de carencias como a afectiva, é dicir, a vivir sen o sustento familiar, a ser entregadas a outros veciños ou a ser evacuadas. Nos seis relatos con máis ou menos extensión repítense os exemplos sobre a escaseza de alimentos e deles seleccionamos unha mostra:

“A pequena Rita asustouse tanto, avergoñouse tanto de ver así a súa nai, empurrada a patadas á cuneta, que saíu correndo cara á casa para intentar sen remedio fuxir dos anos que a agardaban, dos días da fame, da súa nai levándolle no sostén, ás agachadas, o pouco de carne que lle daban de comer na cociña do hotel (...) Da súa nai e da súa avoa chorando a véspera de metela nun coche cara a Barcelona con aquel matrimonio de posíbeis que non tivera fillos e a criou como se o fose, con comida e con estudos, pero sen a proximidade dos seus. Da súa nai e da súa avoa chorando a véspera dos tres anos que pasarían ata volverse ver, a véspera de facer o que nunca farían de non vela tan pequena e desnutrida, tan falta de alimentos, tan branca coma unha bonequiña de porcelana” (Fajardo, 2015: 208).

En último termo, e como se le no exemplo anterior extraído de *Un cesto de mazás*, a imposibilidade de alimentar os nenos e nenas provocará o éxodo, a

separación entre proxenitores e crianzas, cando non decisións incomprensibles noutro contexto. En efecto, vai ser a fame a que acelere os feitos ata o sorprendente final do relato “A Fera no metro” e no que os personaxes xustifican calquera actuación (“habendo fame a xente fai o que sexa para dar de comer aos fillos” [Aleixandre, 2010: 180]). A descrición da fame a partir de maio/xuño de 1937 no Madrid resistente prepara a persoa lectora para entender que se cometesen actos inimaxinables para poder sobrevivir.

Por outra parte, a carencia inmaterial máis relevante na infancia é a escola e a educación⁴. Á falta dela son condenados moitos nenos e moitas nenas durante a Guerra Civil que sofren represalias coma os seus proxenitores.

Os exemplos das tres obras extensas e de base oral son numerosísimos, pois contan historias doutras persoas con padecementos semellantes e este protagonismo múltiple permite decatarse do reiterado da privación, ben por autorrepresión ou ben por castigo.

As crianzas poden sufrir unha escola falanxista cun profesorado acusador e maltratador, pero, aínda así, queren asistir para ler nun futuro as cartas dos pais asasinados (“á nena Maruja non lle deixaron aprender máis nada na escola” [Fajardo, 2015: 136]) ou para coñecer dous obxectos máxicos (unha bóla do mundo e un mapamundi) que lles estaban prohibidos tal e como ocorre en *Lola, filla de Cangas*:

“Eu dei a volta e aproveitei para arrimarme moi disimuladamente a aquela bóla do mundo para tocala mentres andaba despistada. Lendo todo: América, Argentina, Méjico, Estados Unidos... Busquei os sitios onde moita xente marchaba daquela. Quedei aparvada dándolle voltas a aquela máxica esfera ata que dona Perfeuta entrou e topoume acariciándoa como se fose un canciño.

---

⁴ Calros Solla une estas dúas carencias nos versos dun poema centrado nos nenos da guerra e manifesta que estes precisarían “un colacausinho,/unha garatuxa de surtido-cuétara;/prender o sono,/comer quente,/tomar escola” (2010: 69).

- ¡Quita las manos de ahí, asquerosa!

Case caín ó chan do susto.

-Só quería mirar ben onde estaba Buenos Aires. E teño as mans limpas – desculpeime.

Empecei a chorar. A ela deulle o mesmo. Caéronme unhas boas vareadas nas mans e no lombo.” (Bernárdez Rodal, 2020: 22)

No peor dos casos, a rapazada ve prohibida a escola por ser “rojos” e “rojas”, cualificativo que supón a condena a un “analfabetismo repressor”, ou ben é obrigada ao confinamento e clandestinidade por temor a que descubran os seus familiares agochados:

“a cousa não foi assim. foi pior.

Josefina Cordal tinha nove anos quando mataram o irmão. Josefina Cordal tinha nove anos quando quis ir à escola e aprender a ler e aprender a fazer contas.

-tu, aí, fora.

era a única reação que provocava na mestra. as maçãs podres, as amêndoas de casca amarga, as irmãs empulgadas de anarquismo, não tinham direito a saber.

toda a manhã ficava Josefina, com a pequena lousa na mão, e o giz, às portas da escola.” (Sanchez Arins, 2019: 204)

“Tuin non ía ao colexio e non lle deixaban ter relación con ninguén, seguramente por medo a que delatara o seu pai, así que asomaba pola ventá a mirar para aquel veciño da súa idade que pasaba por debaixo co seu coche de pedais. Tuin morría de ganas por ir xogar con el, pro cando vives na clandestinidade non podes ter amigos. Cando vives na clandestinidade non podes ter colexio nin percorrer as rúas en coche de pedais, nin en bicicleta, nin parar a falar con ninguén. Cando vives na clandestinidade todo está prohibido.” (Fajardo, 2015: 194)

De aí que sexa no exilio, por exemplo de Rusia, onde estes nenos e nenas

poderán ter acceso a unha educación sen pexas tal e como se describe en *Tristes armas* e como se analizará no apartado 3.3.

Se na literatura galega non se mostran opcións para atender a educación destes nenos e nenas, noutros textos estranxeiros amósasenos como as persoas docentes e proxenitoras procuran outras saídas. Así ocorre na Italia durante a segunda Guerra Mundial (Origo, 1990) ou no Sarajevo sitiado (Filipović, 1994).

3.2 A memoria impedida ou obrigada

Sendo escritas dende o presente e nun intento de recuperar o pasado traumático, *Un cesto de mazás, seique* e *Lola, filla de Cangas* presentan experiencias dolorosas que arrastran á necesidade do recordo ou á necesidade do silencio como traballos da memoria (Cuesta, 2008) e como mecanismo de distanciamento da experiencia vivida. As autoras recuperan o recordo interiorizado e o silencio co que se rodeou a experiencia da dor da represión nas familias.

As criaturas protagonistas dos libros citados memorizan o trauma e están decididas, unhas veces, a manter a memoria:

“E a filla escoitando todo, os doce anos de Tucha memorizando todo como se soubese xa que ía ser a súa memoria a que escribira a historia do seu pai” (Fajardo, 2015: 17)

“Así que o pai díxolle á máis pequena dos fillos onde estaba o seu irmán, para que Josefina o lembrase cando eles non estiveran. E para que o que pasou non se esquecera, co tempo fixo un romance. Para que nunca se esquecera.” (Fajardo, 2015: 78)

Outras veces os nenos e nenas son obrigadas ao silencio e ao propio esquecemento “tan acostumados como estaban todos a agachar a cabeza e calar a boca” [Fajardo, 2015: 28]), aínda que tamén puidesen descoñecer a verdade porque non llela transmitiran:

“a minha irmã tinha que fazer un genograma como tarefa para una matéria universitária. o que vem sendo una árbore genealógica de desgraças, doenças, traumas e mortes prematuras. como meu pai, criado fora de casa, não sabia muito, perguntou à teresa, a mais velha das irmãs dele. só porque os avós já morreram revelou-lhe un segredo:

- teu avô ramiro andou preso. Por isso a avó glória, como un cuco, repartiu a ninhada.” (Sánchez Arins, 2015: 64)

Nos relatos desvélasenos a prolongada experiencia dun recordo latente, nunca ausente pero si silenciado e postergado ata agora (Alonso, 1998). Ese silencio foi prolongado polo illamento, pola falta de conciencia de cada individuo de compartir unhas vivencias dolorosas, mantidas en segredo e inesquecibles.

“Coma o seu pai no caderno, as súas mentes infantís atesouran xa lembranzas tan fondas que chegarían intactas ata o final da súas vidas: o amoreamento de corpos no refuxio, o saber amargo que queda na boca cando a seca o medo, o ruído das explosións que deixan nos oídos asubíos pronto mesturados coas sirenas” (Fajardo, 2015: 161).

A historiadora Ana Cabana explicou que é fundamental a biografía xeracional para entender a resistencia e a autorrepresión durante o franquismo, autorrepresión familiar que acabou estendéndose ao conxunto da sociedade:

“La biografía generacional es crucial para la comprensión de muchas cuestiones sobre los niveles de resistencia y sus diferencias. La toma de poder franquista alteró las relaciones sociales existentes de manera clara (...) La familia también actuó como un foco para la creación de consentimiento con respecto al franquismo. A pesar de que se tratase de padres combativos en su momento, los comentarios y conversaciones aleccionadoras con los hijos, con el anhelo de

protegerlos y asegurarles no tener que pasar por situaciones peligrosas y perjudiciales apuntalaban la necesidad de aceptar la situación (...) Salvo casos de compromiso excepcional, la mayoría de las primeras generaciones que vivieron el franquismo se encargaron de no dar a los más jóvenes elementos con los que comparar la situación del momento y buscar, con ello su aceptación. (...) Una autorrepresión que se transmite de la familia al conjunto de la sociedad por mera agregación” (Cabana, 2013: 72-74).

A protagonista de Asun Bernárdez Rodal (*Lola, filla de Cangas*) recupera a súa memoria conscientemente moitos anos despois de padecer a desgraza familiar e a das clases subalternas (mariñeiros, redeiras...):

“Sei que se teño boa memoria é porque me empeñei hai moitísimos anos en non esquecer. Calei a boca, coma todos, porque ter a lingua solta non é cousa boa cando tes unha bota dura enriba da cabeza e a túa xente tamén a ten. Estamos sós, estivemos sós. Por iso gardei as historias vividas na miña primeira xuventude, por se chegaba o día no que puidese contalas” (Bernárdez Rodal, 2020: 8).

En *Lola, filla de Cangas*, a muller protagonista decide manter a lembranza para superar a dor (“As terribles experiencias que vivimos non podemos esquecerlas porque, se o intentamos, quedan no fondo do corazón convertidas en traumas” [Bernárdez Rodal, 2020: 185]) e porque todas as vidas merecen ser choradas:

“Tardei corenta anos en subir ó faiado e sacar daquel buraco os nomes que fun escribindo (...) A crueldade última de todo aquilo foi non deixar sequera que a xente chorase os seus mortos. Ben que souberon algúns que prohibir a dor era prohibir a palabra e deixarnos sen vida” (Bernárdez Rodal, 2020: 114).

Para quen non mantivo o recordo, a descuberta da memoria tamén é a

descuberta do trauma, do silencio e do pudor porque esa dor se transmitiu durante xeracións e está latente, maiormente, no suxeito feminino.

“há situacións em que o trauma é tal que a repressão não pode ser superada. a mulher evidencia-se como um ser derrotado e incapaz de transmitir à sua descendência o acontecido. nuns casos, o desconcerto e a vontade de conhecer uma realidade que sospeita, faz que esta acuda a outra parentela ou a vizinhas. em ocasiões, o silêncio materno, difícil de satisfazer por outras vias, sem ser compreendido, contribui a que as integrantes menores da familia vaian amadurecendo com a sensação de que seu pai pôde ser culpável de algum tipo de delito ou de que pôde ter um comportamento similar ao dos repressores. quando li algo como isto no artigo *la mujer en el vórtice del terror*, o pensamento foi-se-me para a avó glória, o avô ramiro e as suas filhas e filhos. (Sánchez Arins, 2015: 108)

As mentalidades autorreprimidas aparecen, ás veces, ata a segunda e terceira xeración na novela de Susana Sánchez Arins. Será na edición ampliada de *seique* onde a autora convoca o parentesco descendente. A terceira xeración é a que está disposta á recuperación da memoria impedida e obrigada. Esta, á súa vez, cederalle o testemuño á cuarta xeración, capaz de facer o dó:

“explica anna miñarro que o trauma da guerra tem três momentos. para a primeira geração vive-se como o inexplicável, o não saber por que aconteceram as cousas ou por que nos aconteceram a nós. na segunda geração passa a viver-se como o inominável: isso não se pode falar. tsss, cala! e na terceira vira ao impensável: não, na nossa casa, na nossa família, na nossa aldeia, não pôde acontecer tal cousa, impossível.

as minhas sobrinhas fazem parte da quarta geração. eu so quero serrar a cadeia de transmissão.

que elas, por fim, podam fazer dó” (Sánchez Arins, 2019: 111).

Por tanto, a obra de Susana Sánchez Arins reconstrúe a memoria das crianzas que non souberon a verdade dos feitos. Os nenos e nenas son conscientes da estrañeza da súa vida, pero é a terceira xeración a que se resiste á desmemoria de vencidos e vencedores e busca medios de recuperala ante a falta de fontes.

E de aí as versións como contos e a utilización de recursos para imaxinar como puido ocorrer (fotos, fraseoloxía, literatura oral, cine, danza...) no caso de *Seique* (“E eu, guiada apenas por leituras, contos familiares, fotografías e cinema, só podo imaxinar o tío manuel de fato branco” [Sánchez Arins, 2015: 166]) e no caso de *Un cesto de mazás* (“que me recordou a aquelas series de familias con cartos e viñedos que botaban na tele cando era cativa, só que en *Falcon Crest* non houbo unha guerra e a cousa non acabou tan mal como aquí” [Fajardo, 2015: 175]).

A propósito da falta de fontes que termen, é necesario dedicar un pequeno comentario ao paratexto fotográfico. En *seique* e *Lola, filla de Cangas* cunha forte carga simbólica na portada, en *A lavandeira de San Simón* nas gardas de inicio e nas gardas de fin e en *Un cesto de mazás* como documentación final, as fotografías son usadas como unha pseudopresenza e un signo de ausencia (Sontang, 1981: 26) que permiten a posesión imaxinaria dun pasado irreal (Sontang 1981: 19). Coincidimos con Manuela Palacios (2014: 120) en que

“Relatos e fotografías tentan acougar o sufrimento pola perda á vez que, paradoxalmente, reviven o trauma; dan cumprida sepultura aos mortos á vez que os expoñen á nosa vista para que nós tamén, no proceso de lectura dos textos e de contemplación das fotografías, asumamos a nosa responsabilidade na comprensión dos acontecementos sen aceptarmos as meras aparencias.”

Tanto na primeira edición como na ampliada, varios textos de Susana

Sánchez Arins volven sobre a idea do retrato, idea que se visibiliza na portada⁵:

“a avó glória veste um triste luto e uma olhada acompasada com ese desalento. o avô ramiro, reje e forte e muito mais novo do que o avô ramiro reje e forte que eu lembro, ocupa quase a metade do papel. é alto, de soberbos ombros, com porte e sem altivez, com garbo e sem sarcasmos. e olha de frente, orgulhoso e desafiante, para a câmara. entre eles os dous, a ninhada de meninas e meninos que tinham daquela: cinco, fora os morridos (...) e teresa, a mais velha das irmãs, séria. com o mesmo rosto franzido que a mãe. ciente do que se passava.” (Sánchez Arins, 2015: 72)

3.3 Éxodo interior ou exterior

A memoria impedida pode provocar a culpa, o exilio interior nos nenos e nenas:

“Na vila todos sabían que o meu pai marchara ao pouco de empezar a guerra. Ninguén o amentaba e eu afixérame a que existise só nos meus pensamentos. (...) Xulio dixo que nunca falaba con ninguén do pai, que lle daba vergoña, e que por culpa del a familia enteira pasaba fame e medo. Contou que os insultaban pola rúa e que lles chamaban “os roxos”, pero que comigo era distinto, non lle daba lacha ningunha contarme del (Mejuto, 2020: sen paxinación).

Tristes armas novela a evacuación dos nenos e nenas da guerra de España ata a Unión Soviética. Se ben non se indican as fontes, na novela de Marina Mayoral cítanse datos reais como as cartas escritas polos nenos e nenas dende a URSS e que as súas familias non recibiron (Alted *et al.*, 1999: 22), a saída en

---

⁵ Resultan chamativos os pequenos cambios nas cores e na ilustración da portada entre a primeira e a segunda edición, sobre todo o paso do fondo gris ao negro.

barco dende o porto de Xixón, a militancia política activa e a loita nas filas republicanas dos proxenitores (Alted *et al.* 1999: 36), a vida na “casa dos nenos” ou o retorno 50 anos despois.

As irmás protagonistas, coma outros nenos e nenas evacuadas, senten a crueza da separación, o medo, o mareo, o cansazo... A experiencia das dúas rapazas vai ser diferente por canto a maior se converte en “nai” da pequena.

“Harmonía acordouse do que lle dixera seu pai de que tiña que coidar de Rosa, que non tiña máis que seis anos, e, facendo un esforzo por non chorar ela, contestoulle:

-Decatarase de que non é culpa nosa. Non chores, que cando cheguemos aló habémoslle escribir unha carta contándollo todo” (Mayoral, 1994: 16).

Como recoñecen Alted *et al.*, o máis trágico foi que unha situación temporal (evacuación) acabou sendo permanente co que a vida das nenas mudou totalmente pola Segunda Guerra Mundial (de Leningrado foron trasladadas a Kirov) e despois pola Guerra Fría facendo imposible o reencontro familiar.

Fronte aos que quedaron, os nenos e nenas evacuadas tiveron unha educación asegurada mesmo gozaron dunha situación privilexiada no país no que puideron integrarse (como parte do balé ruso ou dos programas espaciais...). En cambio, no país de orixe, as protagonistas da evacuación e os seus proxenitores seguen sendo considerados perigosos para os representantes do réxime, de aí que a simple carta dunhas nenas desencadee dúbidas e sospeitas na familia:

“¡Pero como van estar ben entre comunistas e tan lonxe da casa! Igual piden algo, algunha cousa que necesitan e non o sabemos... (...) Coido que non vou levar a carta, porque se ma topa o meu home podemos ter un disgusto serio, e

total para nada, porque igual miña irmá está xa en Rusia coas nenas e non hai nada que facer...” (Mayoral, 1994 79-80)

Os nenos e nenas de proxenitores non afíns ao réxime que quedaron en España, como as nenas de Rusia, perden a súa infancia e medran co “estigma” de seren “fillas de”, son consideradas semente e padecen coma os seus pais e nais:

“Había unha vella que lles chamaba comunistas de Azaña, rojas. A Teresita e mais a Fefa. Dícialles que ao seu irmán o mataran e que a elas lles ían cortar o pescozo. E elas eran nenas e críano. E Teresita, que era maior, porque tiña seis anos, tiña que defender a Fefita para que non lla matasen coma a Antonio.” (Fajardo, 2015: 194)

“—nunca maçãs tão ricas comi, recorda papá, mas tínhamos tanto medo do tio manuel, que não apanhávamos nem as que caíam da banda da tia ubaldina. Apodreciam no chão. antes esterco que das criaturas da casca amarga” (Sánchez Arins, 2019: 44)

As criaturas foron, pois, as primeiras afectadas (Pons 2004: 35), estigmatizadas (Pons 2004: 43) e obrigadas a unha vida en branco e negro (Sánchez Arins, 2015: 217) condenada ao silencio, a non saber e á doenza. O mesmo lles ocorrerá aos animais que, coma os seus donos, sofren unha “segunda morte” (Sánchez Arins, 2015: 151).

4. O ANIMAL NON HUMANO EN TEMPOS DE GUERRA

Se as mulleres e as crianzas sofren múltiple invisibilidade a pesar da represión vivida, non é menor a padecida polos animais non humanos. Neste sentido, J. Butler indicou a necesidade, nun contexto de guerra, de sacar a relucir a destrución de animais, de hábitats e doutras condicións de vida sentinte (Butler, 2010: 111).

Noutra investigación (Acuña Trabazo, 2021) afondamos nalgunhas propostas literarias contextualizadas en tempos de guerra e que mostran os efectos da violencia e da separación entre bios e zoe (Braidotti, 2016). Trátase de obras nas que se comproba a instrumentalización de que son obxecto os animais como servizo e como arma de guerra. Desta maneira, animais non humanos e humanos vencidos son da mesma especie inferior que están ao dispor dos vencedores, a semellanza do especificismo antropocéntrico padecido polos animais (Horta *apud* Velasco, 2018: 49).

Non é este o lugar para afondar nunha análise ecocrítica sobre a presenza dos animais non humanos nas obras, pero esbozaremos algún dos aspectos sinalados por Villanueva (2018). Nos textos obxecto de estudo, os animais non humanos poden asociarse aos vencidos ou aos vencedores e representan diferentes valores consonte esa equiparación. Por unha banda, os animais designan o sufrimento dos dominados (=vencidos) e, pola outra, determinados animais asociados á morte identifícanse cos dominadores (=vencedores). Con todo, pode haber animais que sirvan para representar os dous casos (vencidos e vencedores), é o que ocorre cos lobos e os raposos, por exemplo. A este complexo aspecto imos dedicar os seguintes parágrafos.

En *seique* a maioría dos animais identifican os vencidos no seu sufrimento e os humanos poden ser obrigados a actuar coma os non humanos. Isto é o que ocorre cando se citan os bois, a vaca marela, a xuvenca, o pucho, os cabritos, os coellos, as rolas...

“a imagem do bisavô com o jugo dos bois ao pescoço

que foi antes, a pena polos bois ou a pena polo bisavó? são as duas a mesma aflição” (Sánchez Arins, 2019: 40-41)

“outras miraram pola suas crianças, rolas que chocam os ovos do cuco. os seus tantos filhos foram acolhidos em casas de irmãs, amigos, vizinhos” (*Ibidem*, 45)

En *Un cesto de mazás* os animais humanos e non humanos comparten espazos (“púñase nunha esquiniña da corte e alí pasaba os días, coa vaca e co

porco, un día e outro, e así máis de mil que si di pronto” [Fajardo, 2015: 19]) e poden ser os mellores e únicos amigos (“Durante anos, e ata que lle escapou, o seu único amigo foi un porco espiño que o seu pai lle deixara un día sobre a cama” [Fajardo, 2015: 194]).

Os vencidos mesmo poden ser peor tratados que os animais cando se escribe “nem os porquinhos do sindicato levava assim à feira” (Sánchez Arins, 2019: 63), de tal maneira que animais humanos e non humanos aparecen en *seique* e en *Lola, filla de Cangas* como indo ao matadoiro: “a castor cordal puseram un adival ao pescoço e puxaram dele como de vaca marela. assim o levaram para o paço de fefinhães, ou o matadoiro, tanto tem” (Sánchez Arins, 2019: 205), “Estabamos indefensos e tratáronnos coma ovellas que levan ó matadoiro” (Bernárdez Rodal, 2020: 109).

Dada a importancia dos animais na economía de moitos fogares, as obras tamén ilustran a súa requisa como método habitual de castigo económico. Este “non só cumpriu a función de represalia punitiva contra o inimigo, senón que tamén supuxo unha importante fonte de ingreso para a causa franquista” (Álvarez Castro, 2013: 271). Os animais non humanos “foron violentados para aumentar o sufrimento” (Acuña Trabazo, 2021: 18) dos seus donos e donas en todos os ámbitos, tamén no económico.

Iris Origo, no seu diario de guerra do Val D’Orcia, relata a requisa e o roubo do trinta por cento do seu gando por parte dos alemáns e dos *goums*, ademais da queima das colmeas.

Se os cans do Val D’Orcia son esquecidos ou feridos, cincuenta anos despois, na guerra de Bosnia, Zlata Filipović describe no seu diario o deambular dunha enorme cantidade de cans de raza abandonados por falta de alimento. O mesmo lle chega a ocorrer ao seu paxaro que morre, talvez farto da guerra.

No relato de Marilar Aleixandre o can, de raza indeterminada que debería cazar para alimentarse, acaba sendo cazado e convertido en comida para os seus donos. Este feito supón, ademais da morte do animal, un rito de

paso para o animal humano: “Era aquilo o que miña nai quería dicir ao recoñecer que cando hai fame a xente fai o que sexa? Ese día, xunto coa Fera, a guerra deu fin ao que quedaba da miña infancia” (Aleixandre, 2010: 187).

Neste sentido, pode establecerse unha diferenciación entre as narracións que se desenvolven no espazo urbanizado fronte ás que se desenvolven no rural. No espazo urbanizado, como ocorre no diario de guerra dunha nena de Sarajevo (*Diario de Zlata*), os animais son abandonados por imposibilidade dos donos e donas para alimentalos; mentres que o diario dunha adulta da Segunda Guerra Mundial (*Guerra en Val D´Orcia*) explica como se esqueceron da comida dos cans no momento da fuxida.

Por outra parte, nas obras literarias analizadas os animais non humanos poden sinalar o comportamento dos vencedores como raposas, manda, lobos (“con perdón dos animais” [Fajardo, 2015: 135]), lobishomes, sabuxos, leóns, voitres ou cabalos da apocalipse como ben indica este texto titulado “mito” arredor de Víctor Lis Quibén:

“quando célia, a filha do tio ramom, o falangista bom, me contou do cavalo apocalíptico de lis quibém, expliquei o caso a xosé álvarez castro, especialista. ele negou. não tem documentado, nas suas pesquisas, enormes, o facto de lis quibém andar a cavalo. mesmo se sabe que carro utilizava. depois, num congresso, xurxo ayán, arqueólogo da guerra, explicou que noutras zonas da galiza têm recolhido essa mesma imagem dos passeadores como cavaleiros da peste. é como se na narração incorporassem elementos da tradição oral para ser quem de contar, opinam.

mas, não diz a verdade o cavalo branco do pavor que provocavam os seus passeios nocturnos na vizinhança? não é clarificador que uma mulher prefira ter filhas do abandono a tê-las da casca amarga? não é essa memória fabulada, essa invenção do passado, a maneira em nos trazer às netas da guerra a verdadeira face do terror?” (Sánchez Arins, 2019: 173)

Resta citar dous animais non humanos que aparecen reiteradamente na novela de Susana Sánchez Arins cun alto peso simbólico: a anguía e o arroaz. A primeira, ser esvaradío coma a capacidade de recordar, alude á memoria (“o meu pai leu o seique e abriu as comportas da memoria. nas lamas do fondo, a enguia cobreja.” [Sánchez Arins, 2019: 122]) e así o expón a autora do limiar Mª X. Nogueira (2019: 11). O segundo animal non humano alude á vontade de superar o trauma (“o meu pai estaba magoado por dentro, mas por fim, como arroaz, pode assomar à superficie. e respirar” [Sánchez Arins, 2019: 181]).

Por último, non só sofren a guerra os animais non humanos, senón tamén outros seres sentintes como as árbores. Estas, como alimento dos vencidos, padecen igualmente saqueos co fin de prolongar a fame:

“Ata tiñan unha maceira de xullo e coa rabia agarraron a cana que os nenos usaban para chuzar e coller as mazás e botaron toda a froita abaixo. Estragárona toda a golpes coa rabia de non atopalo a el” (Fajardo, 2015: 16).

Ás árbores, a diferenza dos humanos e humanas, a represión non lles envelena o sangue ou o zume nutricional, tal e como expresa Susana Sánchez Arins:

“é por isso que as árvores vivem tanto. alcançam gerações que nós nem imaginamos só porque não arrastam o lastro que a nós nos acurta as vidas. as cicatrizes das feridas, das agressões, dos desgostos próprios e alheios marcam unicamente a dura cortiça sem chegar a envenenar a seiva.

se lhes chegase ao sangue, como a nós chegam, e se lhes fendessem as raízes, como a nós o coração nos fendem, os castanheiros daquela volta, à altura de zacande, entre portaris e mosteiro, há décadas que teriam secado” (Sánchez Arins, 2019: 60).

En casos extremos, caso da capital Sarajevo, o inverno e os cortes de luz condenaron á extinción as árbores de paseos e parques. A morte das árbores, as

voces da natureza (Tafalla, 2019: 175), leva consigo a perda dos paxaros, dos parques e dos nenos e nenas xogando neles. Desaparece a vida, o olor da primavera que é o despertar da vida ata convertela nunha cidade morta (Filipović, 1994).

5. CONSIDERACIÓNS FINAIS

As obras estudadas neste artigo, que poden cualificarse de memoria do franquismo, mostran a perda da infancia nos nenos e nenas protagonistas debido ás carencias materiais e inmateriais. De todas as carencias, as obras inciden na fame e na imposibilidade dunha educación. Ademais, a memoria impedida ou obrigada de todas esas carencias pode levar á necesidade do exilio interior ou exterior.

Por outra parte, os animais de todas as guerras sofren as mesmas carencias materiais, a perda de liberdade, cando non a morte, e poden simbolizar o padecido polos humanos e humanas, ademais de que os vencedores poden descargar sobre eles o rancor contra os vencidos. O mesmo ocorre con outros seres sentintes, como as árbores.

En último termo, as narracións, ademais de recuperar a memoria dos inocentes humanos e non humanos e de sinalar os culpables, recuperan a historia da fame no mar e no agro, do agrarismo, do ensino represaliado; recordan a literatura oral dos vencidos, a vida cotiá enchoupada de represión e de crueldade. É dicir, a memoria privada e colectiva das clases subalternas coa memoria do sindicalismo, dos partidos, das brigadas internacionais, da guerrilla, da clandestinidade, do exilio e dos países de acollida; a memoria, en fin, da resistencia e da esperanza.

6. REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Acuña Trabazo, A. (2019). Cicatrices na pel da memoria. EN A. Cid *et al.* (eds.), *Los géneros de la memoria* (pp. 145-158). Santiago de Compostela: Universidade.
- Acuña Trabazo, A. (2021). Un achegamento ás relacións humanimais na literatura galega. *Madrygal. Revista de Estudos Gallegos*, 24, 15-32. <https://doi.org/10.5209/madr.80231>.
- Agra Pardiñas, Mª J. e B.-A. Roig Rechou (coord.) (2004). *A memoria das guerras. Na LIX en lingua galega*. Vigo: Galix/Xerais.
- Aleixandre, Marilar (2010). A Fera no metro. *O coitelo en novembro* (pp. 177-187). Vigo: Xerais.
- Alonso Carballés, J. J. (1998). La construcción de una memoria colectiva del éxodo infantil vasco. EN J. Cuesta Bustillo (ed.), *Memoria e historia* (pp. 163-193). Madrid: Marcial Pons.
- Alted Vigil, A. *et al.* (1999). *Los niños de la guerra de España en la Unión Soviética. De la evacuación al retorno (1937-1999)*. Madrid: Fundación Francisco Largo Caballero.
- Álvarez Castro, X. (2013). *Pontevedra nos anos do medo*. Vigo: Xerais.
- Bernárdez Rodal, A. (2020). *Lola, filla de Cangas*. Cangas: Asociación Cultural Memoria Histórica 28 de agosto.
- Braidotti, R. (2016). Catro teses verbo do feminismo posthumano. *Grial* 54, 211, 141-155.
- Butler, J. (2010). *Marcos de guerra. Las vidas lloradas*. Madrid/Barcelona: Espasa/Paidós.
- Cabana, A. (2013). *La derrota de lo épico*. Valencia: Universitat.
- Cuesta, J. (2008). *La odisea de la memoria. Historia de la memoria en España. Siglo XX*. Madrid: Alianza.
- Díaz Sánchez, P. (2012). Las fuentes orales y la construcción de relatos biográficos. EN M. Llona (coord.), *Entreverse. Teoría y metodología práctica de las fuentes orales* (pp. 187-216). Bilbao: Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco.
- Fajardo, M. (2015). *Un cesto de mazás*. Pontevedra: Edicións Matriarcas.
- Filipović, Zlata (1994): *Diario de Zlata*. Barcelona: Círculo de Lectores.
- Hirsch, Marianne (2021²). *La generación de la posmemoria : escritura y cultura visual después del Holocausto*. Madrid : Carpe Noctem.
- Llona, M. (2012). Historia oral: la exploración de las identidades a través de la historia. EN M. Llona (coord.), *Entreverse. Teoría y metodología práctica de las fuentes orales* (pp. 15-59). Bilbao: Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco.
- Mayoral, Marina (1994). *Tristes armas*. Vigo: Xerais.

- Mejuto, E. (2020). *A lavandeira de San Simón*. Vigo: Xerais.
- Nogueira, Mª Xesús (2019). A memoria que escorrrega as mãos. EN S. Sánchez Arins, *Seique* (pp. 11-13). Santiago de Compostela: Através editora.
- Origo, Iris (1990). *Guerra en Val D´Orcia*. Barcelona: Seix Barral.
- Palacios, M. (2014). Cuestión de enfoque: Fotografía, muller e viaxe. EN A. Acuña (ed.), *Letras nómades. Experiencias da mobilidade feminina na literatura galega* (pp. 117-152). Berlín: Frank & Timme.
- Pimentel, L. (1983). *Sombra do aire na herba*. Vigo: Galaxia.
- Pons, E. (2004). *Los niños republicanos en la Guerra de España*. Madrid: Anaya.
- Prada, J. (2013). Introducción. La represión sobre las mujeres. EN J. Prada (ed.), *Fraquismo y represión de género en Galicia* (pp. 11-27). Madrid: Catarata.
- Ricoeur, P. (2003). *La memoria, la historia, el olvido*. Madrid: Trotta.
- Rivadulla Costa, D. (2020). “Agora abriuse algunha porta e sae toda para fóra”: a mímese da memoria na novela galega do século XXI. *Madrygal Revista de Estudos Gallegos* 23 Número especial, 293-306.
<http://dx.doi.org/10.5209/madr.73622>
- Sánchez Arins, S. (2015>2019²). *Seique*. Santiago de Compostela: Através editora.
- Semprún, J. (1997). *La escritura o la vida*. Barcelona: Tusquets.
- Solla, C. (2010). *Pan prós crocodilos*. Cangas: Barbantesa.
- Sontang, S. (1981>1996⁴). *Sobre la fotografía*. Barcelona: Edhasa.
- Tafalla, Marta (2019): *Ecoanimal. Una estética plurisensorial, ecologista y animalista*. Madrid: Plaza y Valdés.
- Thompson, J. (2009). *As novelas da memoria. Trauma e representación da historia na Galiza contemporánea*. Vigo: Galaxia.
- Traverso, E. (2001). *La historia desgarrada. Ensayo sobre Auschwitz y los intelectuales*. Barcelona: Herder.
- Velasco Sesma, A. (2017>2018²). *La ética animal. ¿Una cuestión feminista?* Universitat de Valencia: Ediciones Cátedra.
- Villanueva, D. (2018). Una visión alter-humana del futuro del planeta. EN M. Carretero e J. Marchena (eds.), *Representaciones culturales de la naturaleza alter-humana. Aproximaciones desde la ecocrítica y los estudios filosóficos y sociales* (pp. 325-342). Cádiz: Editorial UCA.